

UOT 81⁴¹; 801.7

AYSEL EMİNOVA

OĞUZLARIN BÜĞDÜZ BOYUNUNUN QAFQAZ ETNOTOPONİMİK
AREALINDAKI İZLƏRİ VƏ BÖYÜKDÜZ TOPONİMİNİN
STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

Məqalədə Oğuz tayfalarının 24 boyundan biri hesab edilən büğdüzlərin Qafqaz etnotoponimik arealındakı izləri – büğdüzlərlə bağlı yer adlarının tədqiqi məqsəd olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Kəngərli rayonu ərazisindəki Böyükdüz toponiminin struktur-semantik və etimoloji təhlilləri aparılmış, bu toponimin məhz büğdüzlərlə bağlı olaraq formalaşdığı elmi faktlarla əsaslandırılmışdır. Təhlillər aparılarkən yalnız alınan elmi nəticəni təsdiqləyən tədqiqatlara deyil, Böyükdüz toponiminin izahı ilə bağlı fərqli yanaşmalara da yer verilmişdir.

Eyni zamanda məqalədə Böyükdüz yer adı həm komonim, həm adonim, həm də oronim kimi təhlil edilmiş, səz struktur komponentlərə bölünərək təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *Qafqaz, türk, Oğuz, Böyükdüz, toponim, komonim, adonim, oronim.*

Müasir dövrdə ən aktual və əhəmiyyətli elm sahələrindən olan toponimika sürətlə inkişaf etməkdədir. Dilçilik, tarix və coğrafiya elmlərinin qovşağında formalaşan bu elm sahəsinin öyrənilməsi təkcə nəzəri deyil, həm də praktiki və siyasi əhəmiyyət daşıyır. Çünki uzun illər ərzində Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi, tarixi və hüquqi ərazisi olan Naxçıvana qarşı qonşu xalqlar tərəfindən müxtəlif səviyyələrdə iddialar irəli sürülmüşdür və bu proses bu gün də davam etməkdədir. Halbuki, diyarın tarixən Azərbaycan türklərinə məxsusluğunu nəinki tarixi mənbələr, hüquqi sənədlər, bu diyarın adlar sisteminin özü də sübuta yetirir. Baxmayaraq ki, bu toponimlər əsrlər boyunca müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmış, illər boyunca isə məqsədli şəkildə dəyişdirilmişdir. XX əsrin 90-cı illərinin ortalarından etibarən Muxtar Respublikada hərtərəfli həyata keçirilən işlər nəticəsində tarixi yer adlarının bərpa istiqamətində də bir sıra addımlar atılmış, bu proses həyata keçirilərkən elmi əsaslara söykənilmişdir.

Məlumdur ki, Kəngərli rayonu Naxçıvan Muxtar Respublikasının ən gənc rayonudur. Lakin rayonun özünün yeni yaradılmasına baxmayaraq, bu rayon ərazisindəki yaşayış məntəqələri tarixi baxımdan ən qədim dövlətlərin izlərini özündə qoruyub saxlamaqdadır. Rayonun adının özü də məhz etnotoponimdir və Naxçıvan diyarının ən qədim sakinləri və idarəçiləri olmuş Oğuz-Peçeneq-Kəngərli tayfalarının adı ilə bağlıdır. “Kəngərli” adı etnonim olaraq ən müxtəlif tarixi mənbələrdə əksini tapmış və sözün mənası ilə bağlı müxtəlif təhlillər aparılmışdır. Bundan başqa çoxsaylı tarixi mənbələrdə rayon ərazisindəki Qarabağlar, Yurdçu, Asnı, Şahtaxtı, Qabıllı və digər toponimlər öz əksini tapmışdır. Kəngərli rayonunun ərazisində çoxsaylı etnik əlamətlərə malik xoronim, oykonim, komonim, adonim, oronim, hidronimlər qeydə alınmışdır. Rayon ərazisində qeydə alınmış Kəngərli, Qarabağlar, Asnı, Yurdçu, Bəydili, Cığallı, Qurdlar, Sunqulular, Turabxanlı, Qəcolar, Kəclı etnooykonim və patronimləri, Billici yurdu, Abasalı, Ağıllar, Böyük biçənək, Quzlar (Qazlar) dərəsi oronimləri, Asnı bulağı, Qarabağlar çayı, Asnı kəhrizi, Bəydili kəhrizi, Humaylar kəhrizi, Qazançı xan kəhrizi, Məclumlar kəhrizi, Tat gölü, Rus gölü kəhrizi, Tat kəhrizi hidronimlərini məhz etnotoponimlər kimi xarakterizə etmək mümkündür.

Kəngərli rayonu ərazisində mövcud olan toponimlər sırasında Böyükdüz oykonimi

(komonimi), Böyükdüz düzənliyi adonimi və Böyükdüz dağı oronimi xüsusi maraq doğurur. Tədqiqatçı A.Bağirov yazır ki, Böyükdüz adına 1918-1920-ci illəri əks etdirən xəritədə rast gəlinir [4, s. 78].

Böyükdüz komonimi uzun müddət elmi ədəbiyyatda kəndin yerləşdiyi düzənlik ərazi ilə əlaqələndirilmişdir. 1999-cu ildə nəşr edilmiş Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğətində də qeyd olunur ki, kənd düz, nisbətən geniş ərazini əhatə etdiyinə görə belə adlandırılmışdır [1, s. 98]. Bu cür izahda toponimin leksik-semantik təhlilini aparsaq, onun mürəkkəb tərkibli toponim olduğunu və sifət+substantivləşmiş sifət və ya isim tərkibindən formalaşdığını söyləmək mümkündür. Sözü birinci komponenti olan “böyük” sifətdir. İkinci komponent isə “düzənlik” isminin qısaltılmış forması kimi izah etmək mümkündür. Lakin bu düzün qonşuluqda yerləşən düzənliklərlə müqayisədə heç də çox böyük olmaması müəyyən suallar doğurur.

S.Babayev, Ə.Tannıverdiyev kimi bir sıra tədqiqatçılar Böyükdüz adını “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında adı çəkilən Bəkdüz Əmən adlı oğuz qəhrəmanı ilə əlaqələndirmiş və bu toponimi antroponim kimi xarakterizə etmişlər [3, s. 91; 11, s. 90]. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Bəkdüz Əmən Bayandır xanın və Qazan xanın yaxın silahdaşı kimi xatırlanır. Mənbələrdə yad edilən rəvayətlərə görə Bəkdüz Əmən Məhəmməd Peyğəmbərlə görüşmüş, oğuzlar içərisində ilk dəfə islamı qəbul etmiş və onu yaymışdır. Qeyd edək ki, Bügdüz Əmən, Bıği Qanlı Bügdüz Əmən şəxs adı “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında minbaşı, İç Oğuzdan Qazlıq Qoca oğlu bəg Yegnəyin dayısı, Daş Oğuz bəyi kimi təsvir olunmuşdur. Dastanın I, IV, VII, VIII və XII boylarında ad “Əmən” formasında 7 dəfə, “Bügdüz Əmən” formasında 2 dəfə, “Bin Bügdüz başları Əmən” formasında 1 dəfə, “Bıği qanlı Bügdüz Əmən” formasında 1 dəfə xatırlanmışdır. “Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”da (II) oxuyuruq: “Variban Peyğəmbərin yüzünü görə, gəlübəni Oğuzda səhabəsi olan, acığı tutanda bığlarından qan çıxan Bıği qanlı Bügdüz Əmən çapar yetdi” [5].

“Bəkdüz Əmən” adında Bəkdüz hissəsini təsviri xarakterli titul kimi təhlil edən Ə.Tannıverdiyev *bəg* komponentini bu gün də dilimizdə işlədilən bəy sözünün fonetik variantı kimi izah etmiş, “düz”ün isə “düz, bərabər, həqiqi, doğru, sədaqətli” mənalarında işləndiyini yazmışdır [11, s. 90]. Belə olan halda Bəkdüz adının isim+sifət tərkibindən yarandığı qənaətinə gəlmək mümkündür ki, bu da dilimizdə nadir rast gəlinən qrammatik (morfoloji) proseslərdəndir.

Lakin V.M.Jirmunski [12, s. 334], F.Sümər [10, s. 334], S.Əliyarov [6, 185-197], A.Bağirov [4, s. 79] kimi müəlliflərin tədqiqatları ilə tanışlığımız sübut edir ki, yuxarıda verilən birinci izah səthi təhlildən irəli gəlmişdir. İkinci izahda isə Böyükdüz toponiminin Bəkdüz sözü ilə bağlılığının müəyyənləşdirilməsinin doğru, onun antroponim hesab edilməsini isə qeyri-dəqiq hesab etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki V.M.Jirmunskinin hələ 1974-cü ildə nəşr edilmiş “Seçilmiş əsərlər. Türk qəhrəmanlıq eposu” adlı kitabında Bəkdüz adını təsviri xarakterli ad kimi deyil, tayfa adı kimi izah etmişdir [12, s. 609].

F.Sümər Əmən bəyin Bügdüzdən olduğunu və bu tayfa adının Türkiyə ərazisindəki bəzi toponimlərdə də əksini tapdığını göstərirdi. O yazır: “Bügdüzlərə aid Anadoluda 22 yer adı qeydə alınmışdır. Buna görə bügdüzlər Rəşidəddinin siyahısında olduğu kimi, bizim bu yer adları cədvəlində də son yerlərdə dayanır. Bununla bərabər bu yer adları bügdüzlərin də Anadolunun fəthi və məskunlaşdırılmasında digər qardaş boylarla yanaşı olduqca mühüm bir rol oynadıqlarını göstərir. Lakin həmin boya aid XVI əsrdə ancaq kiçik bir bügdüz oymağı mövcuddur. Hələb türkmənləri arasında görünən bu bügdüz oymağı 65 vergi evi qədərdir.

Dəftərdə bu bügdüzlərin Hama tərəflərində yaşadıkları yazılmışdır” [10, s. 334]. Tədqiqatçı A.Bağirov Böyükdüz adının mənşəyinin oğuzların Bəgdüz tayfa adı əsasında yarandığını göstərsə də [4, s. 79], sözün leksik-semantik təhlilini aparmamış, “Bəgdüz” sözünün hansı anlama gəldiyini izah etməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2007-ci ildə nəşr edilən “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti”ndə də 1999-cu ildən fərqli olaraq bu toponim etnooykonim kimi izah edilmişdir [2, s. 156].

F.Rzayevin tədqiqatlarında Bügdüzlərin ayrıca oğuz boyu olmaqla xüsusi damğa işarə daşdıqları və bu damğanın As, Bastul-Turdetan türk əlifbasında xüsusi hərf, işarə olduğunu, “Şar” tanrısının iç yurdu mənasını daşdığını faktlarla sübut etmişdir [9, s. 213].

Bizim fikrimizcə, Böyükdüz toponimi etnonim əsasında yaranmış etnooykomonimdir. İlk növbədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının özünə də diqqət yetirdiyimiz zaman görürük ki, bir yerdə dastan qəhrəmanının adı “Bin Bügdüz başları Əmən” formasında işlənmişdir. Buradan aydın olur ki, “Bügüz” qəhrəmanın adının bir hissəsi və ya titulu deyildir. Min nəfərlik bügdüzlərin başçısı olduğu üçün Əmən “Bügüz Əmən” kimi xatırlanır. Bu hissədə qeyd etmək lazımdır ki, böyük ehtimalla “Bin Bügdüz başları” ifadəsi heç də bügdüzlərin min nəfərdən ibarət olduğunu göstərmir. Bu bügdüzlərin Oğuz ordusuna verdiyi döyüşçülərin sayının göstəricisi ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, türklərdə inzibati ərazilərin min nəfərlik qoşun verən hissələr üzrə bölünməsi ənənəsi tarixən mövcud olmuşdur.

Mahmud Kaşğarlının “Divani lüğət-it türk” əsərində və Rəşidəddinin “Oğuznaməsi”ndə də oğuz boylarından biri kimi məhz bəkdüzlər göstərilmişdir [8]. Bügdüz/Bəgdüz adı F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində “başqaları ilə mülayim olan, yumşaq davranan” mənasında verilmişdir [5]. Əbülqazi Bahadır xanın “Türkmənlərin şəcərəsi” əsərində Bügdüz Oğuz xanın altıncı oğlu kimi xatırlanır və bu sözün mənası “xidmət etmək” anlamında izah olunur. Bəzi mənbələrdə isə Bəkdüz sözünün mənası qədim türk dillərində “ruh” anlamında olduğuna dair məlumatlara da rast gəlirik.

Oğuzların Bəkdüz tayfasının adı ilə bağlı olan Böyükdüz toponimi Kəngərli rayonu ərazisində etnooykomonimlə yanaşı etnooronim dağ adı (Böyükdüz dağı) və adonim (Böyükdüz düzənliyi) kimi qeydə alınmışdır. Böyükdüz düzənliyinin mərkəzində Kor Osman tirəsinin suayırıcında yerləşən Böyükdüz dağının hündürlüyü 833 metrdir [7, s. 96]. Böyükdüz düzənliyi isə Araz çayının sol sahili boyu uzanır. Düzənliyin ümumi meyli Arazın yatağına doğrudur. Yarımsəhra təbiətə malik olan bu ərazidən qış otlağı kimi istifadə edilir. Müqayisə üçün qeyd etmək ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Culfa rayonunun ərazisində Böyükdüz dağ adı olaraq da qeydə alınmışdır. Bu dağ Güznüt kəndindən 4,2 kilometr şimal-şərq istiqamətində yerləşir.

Beləliklə, yuxarıda apardığımız təhlillərdən belə bir qənaətə gəlirik ki, Böyükdüz toponimi Bəkdüz etnonimindən (tayfa adından) yaranmış, Bəkdüz etnoniminin özü isə Bəkdüz insan adından formalaşmışdır. Oğuz xanın oğlu Bəkdüzün nəslindən olanlar anlamındadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1999, 588 s.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: 2 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
3. Babayev S. Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, 284 s.
4. Bağirov A. Naxçıvan oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.

5. Bügdüz Əmən, Bıği qanlı Bügdüz Əmən. “Kitabi-Dədə Qorqud” Ensiklopediyası. http://dede.musigi-dunya.az/b/bugduz_emen.html. 06.03.2019.
6. Əliyarov S. “Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazmaları üzərində çalışmalar // Azərbaycan filologiyası məsələləri, III b., Bakı: Elm, 1986, s. 185-197.
7. Naxçıvan ensiklopediyası: 2 cildə. I c., Naxçıvan, 2005, 360 s.
8. Oğuzlar. <http://www.e-tarih.org/makaleler.php?sayfa=makaledetay makaleno=54>, 01.03.2019
9. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən: 2 cildə. II c., Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2017, 589 s.
10. Sümər F. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s.
11. Tanrıverdiyev Ə. “Kitabi-dədə Qorqud”da şəxs adları. Bakı: Elm, 1999, 157 s.
12. Жирмунский В.М. Избранные труды, тюркский героический эпос. Ленинград: Наука, 1974, 727 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ayselmetinoguz@gmail.com

Aysel Eminova

TRACES OF THE BUGDUZ OGUZ CLAN IN THE CAUCASIAN ETHNOTOPONYMIC AREA AND THE STRUCTURAL-SEMANTIC ANALYSIS OF THE BOYUKDUZ TOPONYM

Research of “Bugduzs”, which is considered as one of the Oguzs’ 24 tribes, traces in Kafkaz ethnotoponymic area is purposed in the article. In the article structural-semantic and etymological analysis of Boyukduz toponyms in the territory of Nakhchivan Autonomous Republic’s Kangarli district have been realised and it has been substantiated that this toponym’s formation is related with bugduzs. During the analysis, researches which approve the scientific result were not only given place, different approaches which are related with the explanation of Boyukduz toponym were also given place.

At the same time in the article Boyukduz has been analysed as komonym, adonym and also oronym, this word has been separated into structural components and analysed like that.

Keywords: *Kafkaz, turkish, Oguz, Boyukduz, toponym, komonym, adonym, oronym.*

Айсель Эминова

СЛЕДЫ ОГУЗСКОГО ПЛЕМЕНИ БЮКДЮЗ В КАВКАЗСКОМ ЭТНОТОПО- НИМИЧЕСКОМ АРЕАЛЕ И СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТОПОНИМА БОЮКДЮЗ

В статье описываются следы в кавказских этнотопонимных ареалах, одного из 24-х огузских племен «бюкдюзов» и целесообразно исследованы названия местностей, связанные с бюкдюзами. В статье проводится структурно-семантический и этимологический анализ топонимов Бюкдюз в Кенгерлинском районе Нахчыванской Автономной

Республики, и научными фактами подтверждается связь этого топонима с бюкдюзами. Были анализированы не только результаты научных исследований, но и были включены различные подходы к объяснению Бюкдюзского топонима.

В то же время в статье анализируется название места Бюкдюз, как комонима, адонима, так и в качестве оронима, разбиваясь на структурные компоненты.

Ключевые слова: *Кавказ, тюркский, Огуз, Бюкдюз, топоним, комоним, адоним, ороним.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: **İlkin variant 14.06.2019**

Son variant 10.09.2019